

קדמוניות ירושלים

"ומעין מבית ה' יצא..." (יואל ד', יח)

מאת

ב"צ לוריא

לעתים נדירות ניתן לדון בנושא אסכטולוגי מובהק המשתלב יפה בנושא ארכיאולוגי, נושא כזה הוא המים היוצאים מבית המקדש, כאן נפגשים דמיון וגשמינות, מאויים ומציאות גם יחד.

בארצות המזרח, השוכנות על גבול המדבר, המים הם מקור החיים, הם קחיים את הצומח מדי שנה בשנה, ובלעדי המים אין חיים גם לאדם. המחסור במים, הבצורת, זרע מות סביב, המים הם — לפיכך — הפוכו של המות, הם מקור החיים. מכאן נוצר אצל הקדמונים המושג של מי החיים, שכל מי ששותה מהם זוכה לחיי נצח¹. לפי אמונת הבבלים מצויה הסגולה לחיי נצח בשני מקורות: במי החיים הנמצאים בשאול ועליהם מופקדת ארשתיגל, מלכת השאול, ובצמח החיים, הגדל אי־שם בתהומות הים הגדול². מי החיים הם לשמושם של האלים בלבד ואין יד של בני אנוש יכולה להשיגם³.

לפי תפישתם של עמי הקדם צפון במים — בגשם, במעין ובנהר — סוד אלהי. המים מביאים אתם את החיים, מקורם הוא מקור החיים, הוא קדוש⁴. במיתולוגיה הבבלית מקורותיהם של הנהרות ותוצאותיהם הם מקום מושבם של האלים; כן גם במיתולוגיה של אוגריט⁵ — אֵל, ראש משפחת האלים, שוכן במעינות, בנהרות ובנככי ימים. ב"עלילות האלים" אֵל יושב "מְכַיִי נְהָרִים" ובהקבלה — "קרב אֵסִיקי תְּהוֹמַתִּים". האל שוכן בתהומות הים. בעיני הנביא⁶ מקומה של צור, היושבת על אי, בלב ים, היא לכשעצמה חוצפה והיא — כביכול — פגיעה באלהים. כשהנביא מנבא שחורות לנגיד צור על יהירותו וחוצפתו הוא אומר: "יען גבה לבך ותאמר: אל אני, מושב אלהים ישבתי בלב ימים, ואתה אדם ולא אל"...

1 אַנְגִּידוֹ אומר לגלגמש: "אדוני מי החיים ארור אררני... לכן אמות באי כבוד. גלגמש נדד בין האלים כדי למצוא את צמח החיים והעלה אותו מעמקי הים, הוא נשמט מידו ואבד (עלילת גלגמש בתרגומו של טשרניחובסקי, ע' 58).

2 אנו מוצאים את שני האמצעים לחיי הנצח מצויירים ע"ג חותמות בבליות עתיקות. ר' Alfred Jeremias, Handbuch der altorientalischen Geisteskultur, S. 38.

3 במסעה אל השאול הגיעה עשתר אל ארשתיגל. זו עצרה אותה בארמונה ושילחה בה ששים מחלות. בא לעזרתה תמוז, שבכח נגינתו בחליל הכריח את ארשתיגל להחזיר ממי החיים על עשתר, לרפאותה והוציאה מן השאול. ר' ירמייאס ע' 161.

א3 Annemarie Ohler, Mythologische Elemente im Alten Testament, S. 148.

ב3 עלילות אוגריט, מהדורת רין ע' 27 ו-29.

ג3 יחזקאל כ"ח, ב.

מחשבתם של העברים שונה מזו של הבבלים ובני אוגרית. אין במקרא חי נצח לאדם,⁴ אבל המים החיים מביאים לו את הברכה בשדה ובכרם ובכוחם לרפא את האדמה מעקרותה ושמותה, ואף את האדם מחוליו. מקור המים בעולם הוא העדן⁵: "ונהר יצא מעדן להשקות את הגן ומשם יפרד והיה לארבעה ראשים". מימיו מתפשטים על פני כל העולם הקדמון. המים היוצאים מעדן מבטיחים לאדם חיים טובים⁶ ויפה מפרש ספוןנו: בלתי צער גשמים ועבודת אדם, כלומר: ההשקאה היא מכוח הטבע והאדם משוחרר מפחד הבצורת ומן העבודה הקשה של השקאה, כאשר צריך לשאת את המים מן הנחל אל השדות.

חזונו של יחזקאל על תחית העם, הידוע כחזון העצמות היבשות, הוא רק חלק ראשון בתקת התקומה. לזה מתלווה חזון שני על אחדות העם — עץ אפרים ועץ יהודה יהיו לאחד, ולא יהיו עוד לשני גוים ולא יחצו עוד לשתיה ממלכות⁷ וחזון שלישי על תחית הארץ מחורבנה. בחזון השלישי הוא רואה את המדבר הופך לארץ פוריה. באחרית הימים⁸, בשוב ישראל לארצו, לא יהיו עוד מדבריות בארץ, הכל יפרח ויניב. מקורם של מיי-החיים הוא בית המקדש בירושלים, יחזקאל מתאר כיצד הופכים המים היוצאים מתחת מפתח הבית לזרם כביר ההופך את מדבר יהודה לגן פרח⁹. ולא זו בלבד — המים מרפאים גם את ים המלח ובמקום ים המות, שמימיו מרים וחיים אין בו, הוא הופך לים שורץ חיים ודגה בו לרוב.

בנבואתו של יואל חוזר רעיון זה בקצור¹⁰: "ומעין מבית ה' יצא והשקה את נחל השטים". לשוא בקשו החוקרים לזהות את נחל השטים באחד מן הנחלים במזרח של ירושלים או במערבה. אין זה שם נחל מסוים, זהו שם סמלי. הנביא בחר בעץ השיטה, בסוג זה הנקרא היום בפנינו צאליים, המצוי בנחלים שבמדבר יהודה ובערבה, כדי לציין מקום חרב ויבש, שרק השיטה גדלה בו. מעין זה היוצא מבית ה' יהפוך את המדבר, המגדל רק עצי שיטים, לארץ נושאת פרי לרוב; על מורדות ההרים יגדלו כרמים, הם יטפו עסיס, על הגבעות יצמח מרעה דשן לעדרי צאן, ומכאן שפע חלב. חזונו של יואל אינו שונה מחזון יחזקאל אלא מה שאמר הנביא שישב בבבל באריכות ובתאור חי ומפורט, אמר יואל בקצור וברמז¹¹.

4 פרט לחנוך ואליהו. 5 בראשית ב', י.

6 לפני שחטא האדם הראשון וחוה אשתו. 7 ל"ז, טו—כח.

8 לא בסוף כל הדורות, כי אם בימים האחרים, כאשר תתגשם שיבת ציון ואחדות העם. (כך

מפרש ר' פ. מלצר) 9 מ"ז, א—ב. 10 ד', יח.

11 ארמט פירוטי (Ermete Pierotti), מהגוס העיר ירושלים באמצע המאה הי"ט, מספר על מקרה מענין הקשור במסורת, כי אחד האותות על אחרית הימים, של ביאת המשיח, הם המים מבית המקדש. בספרו (1864, Jerusalem Explored, בתרגומו האנגלי, ע' 63) הוא מספר שבזמן שחפר את היסודות של בית הנבירות "אחיות ציון" בוויה דולורונה (1860) מצא הצטברות מים בחפירה. בתחילה חשב שאלה הם מים שהסתננו מבורות סמוכים, אולם כשהוריק את המים מהחפירה נתברר שיש כאן קילוח מתמיד של מים בשעור של 200—250 גלון ליממה. נביעה זו לא הושפעה מן הגשמים והשלג, היא היתה קצובה במשך כל זמן המדידות שערך, מה' 12 ביוני 1860 עד סוף ינואר 1861, ולפי שמסרו לו בשנת 1863, הנביעה לא פסקה ולא פחתה. טעמם של המים היה תפל, כמו מי עין אש-שפע ומי השילוח.

הנ"ל בע' 294: כאשר פשטה השמועה על גילוי מעין מים חיים בירושלים נהרו אנשי ירושלים לראות בתגלית. מבין הבאים היו הישראלים סקרנים ביותר, הם נדחקו עד למקור המים כשהם משתוקקים לנוגע בסלע ממנו בא הקילוח, לטעום מן המים או לקחת מעט מים אלה בכד

שונה מזה היא נבואת זכריה¹²: "והיה ביום ההוא יצאו מים חיים מירושלם חצים אל הים הקדמוני וחצים אל הים האחרון בקיץ ובחורף יהיה". זהו חזון אסכטולוגי המרחיב את השפע והפוריות על כל הארץ, לא רק על המדבר והערבה אלא גם על המורדות המערביים של הרי יהודה, השפלה ועמק החוף. במקום מים — גשמים — בעונה אחת בשנה הוא חזוה גשמי ברכה בחורף ובקיץ. זכריה גם מוסיף תנאי למתן ברכת אלהים זו — עליה לרגל לירושלים בחג הסכות להשתחוות לה' צבאות.

במשך הזמן הופך המושג של נהר היוצא מבית המקדש לסמל של ברכה ומתברכים בו נביאים ומשוררים. לאחר מפלת סנחריב בשערי ירושלים חזוה ישעיהו כי תבוא הברכה לעיר הניצולה, ציון תבורך במים רבים, פלגי מים ישקו אותה, לכן הוא חזוה בירושלים "מקום נהרים, יארים רחבי ידיים"¹³.

אט אט הופך המושג של מים חיים, המעוררים את המדבר להניב פרי הלולים, למושג רוחני, עיוני. המשורר¹⁴ משבח את החוסים בצל כנפיו של אלהים: "ירוץן סדשן ביתך [נחל עדיניך תשקם] ההשראה האלהית נמשלת למקור מים חיים הבאים מעדן. וכבר השתמש במשל זה ירמיהו באמרו¹⁵: "אותי עובו מקור מים חיים לחצב להם בורות בורות נשברים אשר לא יכילו המים". בפי ירמיהו תמונה מן החיים כדי לציין מושג רוחני, בפי המשורר הכל רוחני, סמלי. בפסוק הבא נקרא המשקה מנחל העדנים מקור חיים, אור החיים^{15א}. בדברי המשורר "נחל עדניך" מקביל ל"דשן ביתך", ולפי זה מובנו של "עדן" הוא משכנו של בורא עולם; הנביא פונה אל ה': תשקם מן "הנחל" היוצא בביתך, ויש בזה רמז לנהר היוצא מעדן, שהוא מקור ארבעת הנהרות הגדולים, המביאים חיים ופוריות לארצות העולם הקדמון.

עוד פעם משתמש המשורר במושג זה כדי לציין את חסדו של הבורא; בשעה שהעולם גועש ורועש, במוט הרים בלב ימים "נהר פלגיו ישמחו ציר אלהים, קדש משקניו זליון"¹⁶. בחזונו רואה הנביא את ירושלים כגן עדן והפלג היוצא מירושלים דומה לנהר מעדן, הוא מקור הברכה האלהית; הוא חוזר על הרעיון הקודם — "נחל עדניך תשקם", שהוא מקור של חסד הבורא.

מי החיים, מקור התנובה, מופיעים שוב בשיר תהלה לאלהים¹⁷: "פסקת החרץ ותשקקה. רבת תפצחנה פלג אלהים מלא מים, תקין דגנם פי כן תכינה. תלמינה

קטן, למשמרת או להביא לאלה שלא יכלו לבוא לכאן. למן הרב הראשי ועד לנשים זקנות, כולם באו אל המעיין בשמחה רבה, כולם ששו ושמחו והביעו זאת בצהלה; רבים מהם התרגשו עד לדמעות. הם הושפעו ממסורת עתיקה האומרת, שכאשר יתגלו מעינות מסוימים בירושלים זה האות שמשוה מתקרב ובא, בית המקדש ייבנה מחדש ולעם ישראל תשוב תפארת גדולתו כמקודם. 12 י"ד, ח. 13 ל"ג, כא. 14 תהלים ל"ה, ט. 15 ב' יג.

15 א. על המושג הזה במיתולוגיה של ארצות המזרח הקדום ובאפוקליפטיקה היהודית ר' מאמרו של חיים גבריהו: משל העצים ועובד הגן במגילת ההודיות, דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, כרך א', ע"ע 119—123.

16 מזמור מ"ה, ה.

17 מזמור ס"ה, י. את השפעתו של רעיון המים היוצאים מבית המקדש אנו מוצאים גם בנצרות, אמנם בשוני צורה; בחזון יוחנן כ"ב, א מדובר על מעין היוצא מכסא האלהים והשה ומשקה את עץ החיים אשר יתן את פריו מדי חדש בחדשו.

בַּיּוֹם נִסַּח גְּדוּלְתָּךְ בְּרִבְבֵימֵי תְּמַנְנָה צְמֶסֶה תְּבָרְךָ". פלג אלהים משקה את הארץ ומרוזה אותה, ומכאן פלאי התנובה של המדבר ושל הגבעות הצחיחות שהפכו למרעה לצאן.

כשם שבכוח המים להפרות את השממה כן בכוחם לטהר; כדי שישראל יהיו טהורים מכל חטא וטומאה רואה הנביא בחזונו¹⁷ כי ביום ההוא ייפתח מקור מים חדש בירושלים, שיפכה מים רבים אשר יספיקו לחטאת ולנדה להיטהר. לפני שנעבור לחלק הארכיאולוגי של הנושא שלנו נביא אגדה תלמודית — שמקורה ודאי קדום — המתייחסת למים שבבית המקדש:

ר' חסדא, מגדולי אמוראי בבל בדור השני, ור' יוחנן, גדול אמוראי ארץ ישראל באותו הדור, מביאים אגדה זו¹⁸: "בשעה שכרה דוד המלך את יסודות בית המקדש צפה התהום למעלה ויצאה לשטוף את העולם כלו... נטל דוד חרס וכתב עליו את 'השם המפורש' וזרקו אל תוך התהום, מיד נסוגה התהום"¹⁹.

כבן עשרים היה יחזקאל כאשר גלה עם גלות יהויכין לבלל. הוא כבר הספיק לבלות כמה משנות חייו בחצרות בית המקדש כאחד מפרחי הכהונה ובמשך שנים אלו הכיר יפה את בית המקדש, בניניו ומבואותיו, ואת הסדר הפנימי שלהם, והוא שמר בלבו את הדברים בבואו לתאר את המקדש שעתיד להבנות מחדש. בקיאותו זו של הכהן הצעיר אינה מניחה מקום לפקפק שהיתה לו ידיעה ברורה על מים נובעים מהר הבית מאצל אבן השתיה, שעליהם נדבר להלן. גם יואל וזכריה היו מבני ירושלים, שהתענינו מאד בבנין בית המקדש והאיצו וזרוזו את העם להשלים את בנינו. אף הם ידעו את כל מצפוניו של הר הבית והם הכירו את קילוח המים הבא מהר הבית ומתגלה בעמק, מצפון לשער השלכת. אם כי אין להכחיש שחזונום הושפע מחזון יחזקאל אין להטיל ספק בכך שהרקע הריאלי לחזון זה היה ידוע להם. הנחה זו כוחה יפה גם כלפי משוררי תהלים, שהתהלכו בחצרות בית ה' וידעו את מבואותיו הגלויים והסמויים; המבוע הקטן מבין חגוי הסלע, לרגלי אבן השתיה. שימש נושא שעורר את שירתם על "נהר פלגים", "פלג אלהים" ו"נחל עדנים".

הראשון שהזכיר את המעין הזה הוא התנא ר' אליעזר בן יעקב, שחי עוד בזמן

17 זכריה י"ג, א. בדברי הנביא לא נאמר במפורש שמקור המים הוא בית המקדש, אבל מסתבר כך, וביחוד כשמדובר במים שלהם הסגולה המיוחדת לטהר סמאים. נראה שהו לנבואה זו אנו שומעים מפי האמורא ר' הונא צפורה המדבר על נחל שוטף שבו רוחצין זבין וזבות, נדות ויולדות. חזון על מים רבים — "נהרים יארים רחבי ידים" מצוי גם בישיעהו ל"ג, כ—כא אבל אין לו קשר לבית המקדש. 18 סוכה ג"ג, ע"א.

19 דומה לכך הרעיון המובא בתרגום הארמי לשיר השירים ד', יב: גל נעול מעין חתום — כמבועים של מים חיים היוצאים מתחת לאילן ומתחלק לארבעה ראשים — נהרות. שאלמלא היה חתום בשמו של הקבי"ה היה יוצא ונובע ושוטף כל העולם. מקדש השומר על אוצרות המים מצוי גם במסורת הסורית, לפיה נבלעו מי המבול בפרץ שבקרקע מתחת למקדש האלה בְּרִבְבֵימֵי שבעיר בְּמִינְיָה, הירפוליס) שמצפון לחלב. המקורות ר' אצל גונקל בפירושו לבראשית, ע' 74. לדעת רביצ'ער (תולדות ההלכה, ב', ע' 278) המחלוקת בין הפרושים לצדוקים בענין נסוך המים קשורה במעין זה שבבית המקדש. הפרושים סמכו את שיטתם בשמו"א ז', ו: "וישאבו מים מעינות לפני ה'" ועל דברי ישיעהו (י"ב, ג) "ושאבתם מים בששון ממעיני הישועה" — מי מעינות כלשהם שמונכים על המזבח, ואילו הצדוקים האמינו שברכת הגשמים באה דוקא מן המעין היוצא מקדש הקדשים, שהוא מעין הרפואה לפי יחזקאל.

הבית. לפי המסורת שנשתמרה בשני התלמודים הוא ששנה את מסכת מדות והנציח את בית המקדש לפרטיו ממראה עיניו. וזו לשון המשנה²⁰: ולמה נקרא שמו שער המים? שבו מכניסין צלוחית של מים של ניסוך בחג. ר' אליעזר בן יעקב אומר: ובו המים מפכים ועתידין להיות יוצאין מתחת מפתח הבית.

תאור מפורט יותר של המעין היוצא מבית ה' אנו מוצאים בתלמוד מפי רב הונא צפורה, אמורא ארץ ישראלי בדור השלישי, ואם כי הוא חי כמאתים שנה לאחר החורבן, התאור הוא כל כך עניני עד כי עלינו לאמר כי מקורו וראשיתו ממראה עינים והוא נמסר במשך השנים מפה לפה בקפידה ובדיקנות. וזו לשון הגמרא²¹: "אמר רבי פנחס משום רב הונא צפורה: מעין היוצא מבית קדשי הקדשים בתחילה דומה לקרני חגבים, כיון שהגיע לפתח ההיכל נעשה כחוט של שתי, כיון שהגיע לאילם נעשה כחוט של ערב, כיון שהגיע אל פתח עזרה נעשה כפי פך קטן... מכאן ואילך מתגבר ועולה עד שמגיע לפתח בית דוד. כיון שמגיע לפתח בית דוד נעשה כנחל שוטף שבו רוחצין זבין וזבות, נדות ויולדות"²².

אדוארד רובינזון, הראשון לחוקרי ארץ-ישראל, כבר נתן את דעתו על בעיה זו של מים חיים היוצאים מבית המקדש. בספר על מסעו הראשון לארץ-ישראל הוא כותב²³:

"זמן מועט לאחר הגיענו לירושלים נודע לנו מפי ידידינו, כי בשיחה עם מוסלמים נאורים סופר להם על מעין מים חיים מתחת לחרם אש-שריף, ממנו מקבל בית מרחץ סמוך חלק ממימיו. המשכנו להתעניין בדבר ושמענו אותם הדברים מצדדים שונים. כאשר נודמן מופתי ירושלים לבקור אצל בעל הבית שלנו הזכרנו תוך שיחה את המעין הזה ואף הוא אישר את הידיעות ששמענו קודם לכן. לשאלתנו — אם נוכל לבקר במעין זה אמר שלא יהיה כל קשי בכך; הוא הציע לנו כל עזרה מצדו בבואנו לבקור את הדבר. ב־28 באפריל הלכנו אל בית המרחץ, השוכן ברחוב מקומר; רחוב זה מוליך אל אחת הכניסות המערביות של חצר המסגד. בית המרחץ נקרא חמם אש-שפע — מרחץ הרפואה²⁴, וכנראה שמבקרים בו רבים מבאי המסגד. מבית המרחץ הוליכו אותנו דרך בנינים ומעברים אל הדרך המוליכה אל המסגד מדרום ומכאן לבנין נמוך, שגגו שטוח, 18—20 רגל מעל לדרך. פה מצאנו בחדר מקומר שני אנשים כשהם שואבים מים בדלי עזר, התלוי מעל לקורה. עומק הבאר — לפי המדידות — 82 רגל או 65 רגל מעל פני הקרקע שמסביב. עומק המים בבאר — 3 רגל. המרחק מהבאר עד לחומת הר הבית 135 רגל".

20 מידות ו', ב. 21 יומא ע"ה, ע"ב.

22 תודתי למר פלמוני, מנהל בית גורדון שבדגניה, שהעיר את תשומת לבי למקור זה.

Eduard Robinson, Palästina — Tagebuch einer Reise in Jahre 1838, S. 159 23

(התרגום הגרמני).

24 לפי המקראות שהבאנו לעיל, המים הבאים מבית המקדש הם מירפא, הם עשויים לרפא את המדבר ואת ים המלח. והמעניין שרעיון זה על תכונת המים נשתמר בשמו הערבי של בית המרחץ הניזון במים הבאים מחצר בית המקדש. מפתיעה הרציפות של האמונה בכחם של מים אלה במשך דורות, למן הימים שבית המקדש היה קיים, דרך כל העמים שהשתלטו על ירושלים במשך אלפים שנה.

רובינזון לא ניצל את ההזדמנות ולא ירד באותו יום לבאר ולמחילה וכשבקש לאחר כמה ימים לרדת לא ניתן לו הדבר. בשעת בקורו הראשון שוחח עם הערבים שעסקו בשאיבת מים מן הבאר ורשם מפייהם את הפרטים על מבנה הבאר והמעבר התת-קרקעי. נראה שהערבים הגזימו בתאורם עד שהוא הטיל ספק בדבריהם. ברור רק זאת, כי בשנה שחונה חדלים המים לזרום אל בית המרחץ ואו נאלצים השואבים לרדת ולהעביר את המים ממיכל סמוך, שהוא נמוך מן המרחץ. סברתו של רובינזון היתה, כי בלבו של הסלע של הר-הבית, בעומק של 80 רגל ויותר, נובע מעין, המסודר באופן מלאכותי ושלמימיו אותן התכונות כמו למי הגיחון השלילוח.

ר' יהוסף שווארץ הכיר את המעין ותכונותיו כי היה גר באחד הבתים שבסמוך, והוא כותב על מעין אש-שפע²⁵: "ומצאתי בורות הרבה בעיר שטעמם כטעם מי שילוח, מלוחים וכבדים וסרת טעם וטבעם לשלשל... וגם בסמוך לבניני וחורבות בית המקדש בצד המערבי נמצא בור אחד אצל המרחץ הנקרא בל"ע חמם אלשפע, שהוא עמוק הרבה ומימיו ג"כ כטעם מי השילוח".

על טעמם של מים אלה אין חלוקי דעות בין החוקרים: רובינזון, טובלר, ד"ר צ'פלין ווילסון — כולם משוים אותם למי השילוח, אולם מידת החום של שני מבועים אלה שונה: טובלר²⁶ מצא שמידת החום של מי הגיחון בזמן השפל הוא 13°R ובזמן הגיאות 14°R , ואילו מידת החום של מי אש-שפע היא קבועה — 15°R . חוקרי ירושלים מלפני מאה שנה, ווילסון וד"ר צ'פלין ורבים ההולכים בעקבותיהם, מנסים לתת הסבר להופעת מים אלו; לדעתם, אלה הם מי-גשמים שהסתגנו דרך תעלות שופכין ושפך של חורבות, שעליה בנויה העיר. לדבריהם אין כל הוכחה שהמים באים ממקור תת-קרקעי. לו היה קיים אי-פעם כאן מעין לא יתכן שהיה נעלם מעיניהם של רושמי קורות הדורות, הן הדתיים והן החילוניים²⁷. אפשר שלפנים היתה בריכה בקרבת מקום, שבה נאגרו המים הבאים מן העמק, המוביל את המים משטח די נרחב. גם לאחר חורבנה של העיר וסתימתה של הבריכה ממשיכים המים לזרום בנתיבם הקודם ולהגיע לאותו מקום. הם מחלחלים מפני הקרקע או עוברים חפירה. רק חוקר אחד בן אותה התקופה, פירוטי, סבור שלפנינו מעין ממש²⁸.

מכיון שעין אש-שפע נובע במפלס גבוה יותר מהגיחון וטעם מימיהם דומה, נוצרה הדעה שמי אש-שפע מגיעים אל הגיחון. אולם זה לא נכון, כיון שמי אש-שפע זורמים מהר הבית מערבה ודרומה, ולא מזרחה. אין כל קשר בינם לבין הגיחון.

25 תבואות הארץ ע' שני"ג (מהדורת לונדן).

26 Dr. Titus Tobler, Demklätter aus Jerusalem, 1853, S. 73

27 ממחקריהם של טובלר, ווילסון, וורן ואחרים ידוע שהיה מגע ביניהם לבין רבני ירושלים ולא פעם הם מזכירים הערות בשמם. אולם במקרה דנן לא העמידו אותם חכמי ירושלים על דברי ר' אליעזר בן יעקב במשנה מידות ו', ב' ועל המסורת שבפי ר' הונא צפורה ביומא ע"ז, ע"ב שהבאנו לעיל.

28 ספרו הנ"ל (ר' הערה 11) ע"ע 15, 257; ג. א. סמיט G. A. Smith, Jerusalem I p. 84 עודו מחזיק בדעה שאין כאן מעין, אם כי בע' 121 הוא מביא את דעתו של צ'רל וילסון — במכתב פרטי אליו — כי חלק ממי חמם אש-שפע באים ממעין קטן הנובע בעמק.

חוקרי הפ.א.פ. קפט. ווילסון וקפט. וורן שמו לב לתופעה של גיחות המצויה בעין אש-שפע והידועה לנו גם בגיחון ובשילוח²⁹. תופעה זו אינה קבועה והיא תלויה בכמות הגשמים. בחורף יש כאן משלש עד חמש גיחות ביממה, בחדשי הקיץ — רק שתיים, בסתיו — רק אחת וכאשר הגשמים מתאחרים הגיחה היא רק פעם בשלשה או ארבעה ימים.

ווילסון ירד למעין בפיר, במקום השאיבה, ומצא שבחלקו העליון בנוי הפיר בניה חדשה, באמצעיתו — קשתות מחודדות ולמטה — קשתות עגולות. נראה שבמשך הדורות עלה הפיר וגדל כדי להתרומם מבין החורבות והשפך שנערמו מסביב. המים באים אל הפיר מצד דרום ממערה קטנה או מיכל, ועוברים בתעלה שנחצבה בחלקה התחתון בסלע והיא מכוסה בקמור עשוי אבנים. בקיץ, כשהמים מתמעטים, יורד אדם למערה, שואב את המים בדלי-עור ומעבירם לאפיקים. מן הפיר אל המרחץ נמשכת תעלה או מחילה מכוסה קמורים בגדלים שונים — וזה בא להעיד, כי נבנתה ואח"כ שונתה פעמים מספר בתקופות שונות. החלק החצוב בסלע הוא העתיק וכנראה שהיה קשור עם אספקת המים של העיר. מצדי המחילה לא נראה כל דלף ולדעתו של ווילסון באים רובם של המים דרך שכבת החורבות והשפך מלמעלה, ומכאן הטעם התפל.

כשש שנים לאחר ביקורו של ווילסון, בנובמבר 1870, בדק ד"ר צ'פלין חלק נוסף של המחילה, מדרום למיכל המים שתיאר ווילסון ושלא היתה ידועה עד כה. היא מתחילה בקצה הדרומי של הכותל המערבי של המיכל ונמשכת בקו שבור במרחק של 36 מ'. בסופה חסומה המחילה בחומה הרוסה, ואולי היתה החומה מלכתחילה בנויה בצורה בלתי תקינה. מיכל מים אין כאן. אפשר היה לתקוע מקל בין אבני החומה החוסמת בעומק של 90 ס"מ, אבל אי אפשר היה להכיר אם יש המשך למחילה. הרצפה עולה כאן מדרום ומצפון כשהמקום הגבוה ביותר הוא באמצע. כשמתמעטים המים ואין הזרם מגיע לבית המרחץ יורד אחד מן המשמשים את המרחץ דרך הפיר, שואב מים מן המיכל הדרומי ומעבירם לצד השפוע השני של המחילה.

בכניסה וכשבעה מ' הלאה היו במחילה מי ברכים, באמצע היתה כמעט יבשה ובהמשכה היו בה שוב מים כ-20 ס"מ מעל לברכים. גובה המחילה 1.20 מ', רחבה — בכניסה 90 ס"מ ואלה הם הממדים גם בהמשכה, מלבד המקומות שם התמוטטו הקירות והצרו אותה, או מקומות שהקירות הבנויים והתקרה הוצאו וע"י כך הורחבה. המעבר היה קל לכל אורך המחילה, פרט למקום אחד. קירות המחילה עשויים בניה גסה, אולם בכמה מקומות מצויות אבנים גדולות, כנראה מבנינים עתיקים. התקרה עשויה לוחות אבן עבים המונחים שתי וערב. לא נראה כאן קשתות, עמודים או אבנים מקושטות. הסלע לא נמצא בשום מקום, אולם אפשר שבמקומות רבים שימש כקרקעית המחילה. בחלקים שונים ניכר הטיח על הכתלים והרצפה, אולם בדרך כלל המחילה כולה היא במצב מוזנח ורועע.

המים מטפטים מבין האבנים של הכותל הדרומי, לא רחוק מן הכניסה; הקירות והתקרה היו רטובים מאד במקומות רבים, לעומתם היו מקומות שהקירות והתקרה

²⁹ The Recovery of Jerusalem by Cap. Wilson & Cap. Warren (1871), p. 25

היו כמעט יבשים. למרות החיפוש המדוקדק לא מצא ד"ר צ'פלין סימן של מעין מים נובעים. אבל הוא מציין קילוח דק של מים מתחת לאבנים מצד מזרח. בראשיתה של המחילה המקשרת את מיכל המים עם הפיר העמוק, שתוארה ע"י וילסון. פה עשויה רצפתה של המחילה טיח.

על התאור המפורט של המחילות שהתוקרים מסרו הם ודאי ראויים לשבח, הם עשו את מלאכתם תוך הסתכנות ובחרוף נפש אבל את מסקנותיהם לא נוכל לקבל. ברור שהמים נובעים מלמטה וממזרח, מעורק תת קרקעי. לו היו אלה מי גשמים, מן השטח העליון בלבד, היו צריכים להופיע בכל מקום במחילה, ובעיקר מן התקרה ומחלקם העליון של הכתלים. יש לזכור ששפך החורבות על הר הבית אינו גדול כלל. אבן השתיה קבועה, הרחבה העליונה שמסביב לכיפת הסלע חופפת במידה רבה את השטח שהיה מוקף בחיל ובסורג. שטח הר הבית כולו כמעט ואינו מורם מהר הבית בדורות האחרונים שלפני החורבן. זה מוכח מן הבנינים התת-קרקעיים, הבורות, המעברים ושרידי הגשרים. משטחו של הר הבית אין זרימה החוצה; השטח כמעט כולו מרוצף ומי הגשמים היורדים כאן נאגרים בשלושים וחמשה בורות. לכן אין לדבר על ספיגת מי הגשמים משטח זה והסתגנותם אל התעלה המושכת מים אל חמם אש-שפע. על כן אין לקבל את סברתם של התוקרים האמרים שאין כאן מעין מים חיים.

כפי שאמרנו לעיל, לא נעלם מעין זה מעיני קדמונינו, הוא נרמז בדברי נביאים, נזכר בדברי חז"ל ושימש רקע לחזון אחרית הימים. הוא גם מלא תפקיד בענייני טהרה של הכהנים בעבודתם, כפי שנראה להלן. ולפני שנבוא להציע פתרון לשאלת המחילה והמעין הזורם בה עלינו לדון במעבר תת קרקעי אחר בהר הבית, הקשור אתה ושעליה מסופר במשנה פעמים:

תמיד א', א:

בית המוקד כפה ובית גדול היה, מוקף רובדים של אבן ... ופרחי כהונה איש כסתו בארץ ... אירע קרי לאחד מהן יוצא והולך לו במסיבה ההולכת מתחת הבירה. והנרות דולקין מכאן ומכאן, עד שהוא מגיע לבית הטבילה. ומדורה היתה שם ובית כסא של כבוד. וזה היה כבודו: מצאו נעול — יודע שיש אדם, פתוח — שאין שם אדם. ירד וטבל, עלה ונסתפג ונתחמם כנגד המדורה. בא וישב אצל אחיו הכהנים עד שהשערים נפתחים. יוצא והולך לו.

מידות א', ו—ט:

וארבע לשכות היו בבית המוקד, כקיי טונות פתוחות לטרקלין. שתיים בקדש ושתיים בחול ... ומה היו משמשות ... צפונית-מערבית בה יורדים לבית הטבילה. שנים שערים היו לבית המוקד. אחד פתוח לחיל ואחד פתוח לעזרה ... בית המוקד כיפה ... ופרחי כהונה איש כסתו בארץ ... אירע קרי באחד מהם — יוצא והולך לו במסיבה ההולכת תחת הבירה. והנרות דולקין מכאן ומכאן עד שהוא מגיע לבית הטבילה. רבי אליעזר בן יעקב אומר: במסיבה ההולכת תחת החיל. יוצא והולך לו בטדי.

לשונה של המשנה מחייבת הסבר מה:

שני מקומות בירושלים נקראו בשם "הבירה" (א) הר הבית, (ב) המבצר שמצפון מערב להר הבית, שהורדוס הסב את שמו לאנטוניה. הרע"ב מפרש את המשנה

שלנו ואומר: במסיבה — המחילה ההולכת תחת הבירה, שמחילה היתה תחת המקדש וכל המקדש קרוי בירה. קדמו לפירוש זה דברי הרמב"ם האומר³⁰: "הולך במסיבה שתחת הקרקע, שהמחילות הפתוחות להר הבית לא נתקדשו" זאת אנו למדים מדברי ר' יהודה³¹: "מחילות תחת ההיכל — חול", לפי זה מוסברת התוספת של ר' אליעזר בן יעקב: "יוצא והולך לו בטדי" מפני שהוא טבול יום ואסור לו להכנס לעזרה עד שיעריב שמשו. מדברי התנא ברור שאין לחפש את המסיבה תחת מבצר אנטוניה, שנקרא בירה, כיון שהוא מדגיש שהמסיבה הלכה מתחת לחיל, וכידוע שהחיל הוא חלק מהר הבית.

בשל התרגום למלכים א', ר', ח: "ובלולים יצלו על פתיכנה", שלא הובן כראוי, נטפל פירוש בלתי נכון למושג "מסיבה".

התרגום אומר: "ובקסקתא סלקין סן ארצימא לצלימא". מן הפסוק הזה גזרו בלשון החדשה את המושג מדרגות לוליניות, היינו: מדרגות הסוכבות ועולות מסביב לעמוד או ציר זקוף. אי אפשר לחשוב על מדרגות לוליניות בבית המקדש כשהמדובר במסיבה העולה מקרן צפונית-מזרחית לקרן צפונית מערבית, שבה היו עולים לגגות, כי תכונתן העיקרית של מדרגות לוליניות היא העליה הזקופה, סביב העמוד המאונך. ובודאי שאין לחשוב שהמסיבה שנוכרה במשנה הנידונה היא מדרגות לוליניות מתחת לקרקע, כי פה מדובר על מעבר הנמשך מרחק ניכר ממזרח למערב, ואמנם, רק אי הבנת התרגום כאן, כי יונתן מוסיף הסבר משלו ואומר: "קאורח קצימא" ז.א. שהעליה היתה באופן פנימי, בתוך הקיר הכפול. וכך הבין זאת גם יוסף בן-מתתיהו שכתב³²: "והמלך (שלמה) השכיל להתקין שלבים לעליה אל הקומה העליונה דרך עבי הקיר". מסיבה ומחילה הם שני כינויים למושג אחד, אלא בשעה שהראשון מציין את הנראה כסובב — את הכתלים, הרצפה והתקרה שמסביב לחלל הנקבה, מציין השני רק את החלל, הריקנות. כדי להבין את טיבה של המסיבה שבה היו עולים לגג של בית המקדש³³ יש לזכור כי בית המקדש היה בנין בעל כתלים עבים ובתוכם היה המעבר, ודוגמא שניה לכך במשנה, כשהכהן הולך לפתוח את דלתות ההיכל נאמר בשם ר' יהודה³⁴: "בתוך עביו של כותל היה מהלך". בתוך הכותל היה מרחק בין קיר לקיר למדרגות³⁵.

משנתנו משתמשת בשני פעלים: בה (בלשכה הצפונית-מערבית) יורדים לבית הטבילה: הולך לו במסיבה ההולכת תחת הבירה. מכאן נמצאנו למדים שבמסיבה שני חלקים: הראשון עשוי מדרגות, שבו היה הכהן שאירע לו קרי יורד לפני המסיבה בעומק מסוים, והשני עשוי בשפוע קל והוא מעבר מרוח, שבו היה הכהן הולך ונרות מאירים את דרכו מתוך גומחות שבקירות. ההבדל בגובה בין אבן השתיה לבנין קצה המסיבה, שהיתה סמוכה למיכל הקיצוני של עין אש-שפע הוא כ־20 מ'. כיצד התחלק הפרש זה בגובה בין המדרגות למסיבה

30 בית הבחירה ח', ז'.

31 פסחים פ"ו, ע"א. 32 קדמ' ח.ג.ב. (70).

33 מידות ד', ה'. 34 מידות ד', ב'.

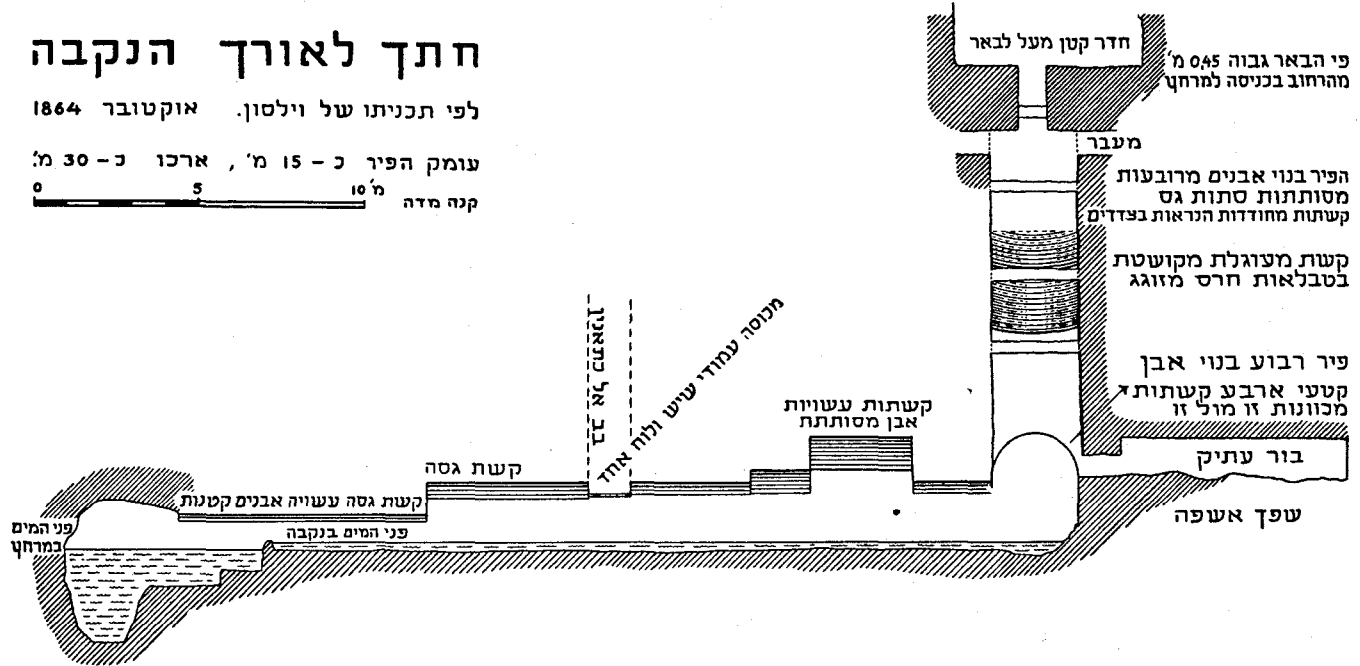
35 דוגמא של מסיבה מסוג זה נמצא בשער ציון בירושלים: בפנים השער בתוך החומה עולות מדרגות אל המגדל והן בלתי נראות, לא בתוך השער ולא מחוצה לו.

חתך לאורך הנקבה

לפי תכניתו של וילסון. אוקטובר 1864

עומק הפיר כ- 15 מ', ארכו כ- 30 מ'

קנה מדה מ' 0 5 10

ב"צ לר"א

לא נוכל לדעת לפי שעה, כיון שאין לעבור בה לכל ארכה, כי היא חצויה ע"י קירות לשם יצירת בורות מים.

כ-50 מטרים מדרום לבאב אל כתאנין עומד באב אל-מטהרה. על ידו בפנים חצר ביהמקד בור מים המסומן ע"י החוקרים במס' 30, בפי הערבים הוא נקרא שְׁעִיל פְּאִית גְּיִי. בור זה מתחיל בריחוק של 22 מ' מקיר המשטח העליון, מול המדרגות המערביות, ונמשך ישר מערבה באורך של 30.25 מ' וברוחב של 5.50 מ'. הוא עובר מתחת לחומת הר הבית ונמשך הלאה עוד 4.40 מ', אולם כאן מצטמצם רחבו כדי 3.75 מ'. קרקעית הבור היא 11 מ' מתחת לקרקע של הר הבית. הבור בנוי כולו. יתכן שיש לו המשך לצד מזרח, אלא שכאן קיר מטייח מזמן מאוחר; התקרה היא מקומרת והיא בנויה אבנים גדולות מסותתות יפה, ללא טיח ביניהן.

בור זה לא נבנה לכתחילה כמאגר מים, זה היה מעבר תת-קרקעי. מן המעבר הזה היו עולים אל פני השטח בטור של מדרגות. הערבים בנו בצד מזרח קיר אבנים, טיחו אותו וסתמו את ראשיתו של המעבר והמדרגות הירודות אליו.

טובלר³⁶ מביא ספור של ערבי זקן שהיה פעמים רבות למטה בעין אש-שפע. ערבי זה הגיע אל מעבר בנוי המתרחב כדי אולם ולו תקרה מקומרת. לדבריו הוא ראה 14 עמודי שיש עם כותרות התומכים את הקמור. יתכן שהגוים כי במעברים התת-קרקעיים האחרים לא מצאנו עמודים לתמיכת הקמורים, הם בנויים בקשת רחבה הנסמכת על הקירות.

מסתבר שהכהן שאירע לו קרי היה יורד מבית המוקד במדרגות אל המסיבה (הוא המעבר התת-קרקעי, שהפך לבור מס' 30), מגיע דרכו אל מחוץ לחומת הר הבית ופונה צפונה אל ברכת המים של עין אש-שפע. כאן היה טובל, מסתג, מתחמם ועולה באותה המסיבה עד למסיבה שניה שהובילה לשער טדי וכטבול יום הוא עוזב את הר הבית עד שיעריב שמשו.

כאן, לרגלי הר הבית, נשתלבו זה בזה רעיונות אסכטולוגיים על מים שירפאו את הרע שבטבע, יפריחו את המדבר, יחד עם דיני פולחן על טהרת כהנים. המחילה בה זורם המעין שעוזר כה יפה את הדמיון של קדמונינו, והמסיבה שמתחת לבריה הם בלי ספק פרי תבונתם ומעשי ידיהם של אבותינו כשבית המקדש היה קיים. חשיפתם וגילויים לעיני כל תשמש עדות מאלפת על כושר היצירה היהודית בימי בית שני.